

7. Рішення Великої палати Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 12 розділу I Закону України „Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України“ від 28 грудня 2014 року № 76–VIII від 22 травня 2018 року № 5-р/2018. URL: http://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/5_p_2018.pdf (дата звернення 09.06.19)

УДК 348.06

Мацелюх І. А.,
д.ю.н., доцент, доцент кафедри службового та
медичного права Інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ПРИНЦИП СУБСИДІАРНОСТІ В СОЦІАЛЬНІЙ ДОКТРИНІ КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ

В статті розглянуто зародження ідеї субсидіарності, яка вперше була сформована в XIX ст. в середовищі католицької церкви. Простежено за процесом її еволюції, у ході якого принцип субсидіарності набув нового змісту та отримав фіксацію в Соціальній доктрині Католицької церкви. Якщо спочатку під принципом вбачався рівень взаємодії різних ієрархічних рівнів влади щодо інституту сім'ї, то з часом кордони були розширені до сфери соціального адміністрування, яке може застосовуватися в різних організаційних моделях як геополітичного, міжнародного, загальнодержавного рівня, так і в середині управлінських структур. Проаналізовано норми канонічного права, які зафіксували принцип субсидіарності, як невід'ємний інструмент, що використовується у ході розподілу повноважень при здійсненні управління у Католицькій церкві.

Ключові слова: принцип субсидіарності, децентралізація влади, державне управління, енцикліка, католицька церква.

The article considers the origin of the idea of subsidiarity, which was originally formed in the XIX century within the Catholic Church. The process of its evolution, during which the principle of subsidiarity acquired a new content and during which it was implemented in the Social Doctrine of the Catholic Church is traced. While at its origin the principle was considered to regulate the level of interaction of different hierarchical levels of authorities in relation to the institution of the family, then over time the borders were expanded to the sphere of social administration, which can be applied in different organizational models within geopolitical, international, national and administrative structures. The norms of canon law, which enshrined the principle of subsidiarity as an integral tool used in the division of powers in the administration of the Catholic Church, are analyzed.

Key words: principle of subsidiarity, decentralization of power, public administration, encyclical, Catholic Church.

Постановка проблеми та актуальність теми. Українська держава безповоротно обрала для себе шлях євроінтеграції. В руслі визначеного вектору пріоритетним напрямком внутрішньої політики залишається курс на децентралізацію владних повноважень, реформування органів місцевого самоврядування. Формування за новою моделлю органів місцевої влади не вирішує проблеми без визначення основних засад їхньої діяльності. Переконані, що невід'ємною складовою останнього є принцип субсидіарності, який впродовж тривалих років успішно використовується в публічних правовідносинах провідних країн Європейського Союзу та застосовується в діяльності міжнародних організацій, в тому числі і Європейським Судом з Прав

Людини. Характерні властивості означеного принципу надзвичайно багатогранні, осмислення яких неможливо без дослідження еволюції, яка сягає своїм корінням в XIX ст. та відображається в нормах канонічного права католицької церкви.

Зміст принципу субсидіарності вивчався як зарубіжними науковцями, серед яких С. Апараджити, Е. Каракулян, П. Карозза В. Кондратьєне А. Мобрей, так і українськими дослідниками, в тому числі А. Берлачем, І. Грицяком, П. Діхтієвським, О. Проневичем, А. Пухтецькою, О. Радишевською та іншими. Однак, науковими роботами, які б висвітлювали історію політико-правової думки, що сформуливали принцип субсидіарності, простежила за першими спробами його тлумачення та нормативного закріплення в канонічному праві, адміністративно-правова наука похвалитися не в змозі.

Відтак, **метою наукової розвідки** є генезис ідеї субсидіарності, яка виникла в XIX ст. та вперше отримала нормативне закріплення в Соціалній доктрині католицької церкви.

Виклад основного матеріалу. Християнська церква, формуючи себе як інституційна організація, не лише витворила прототипну модель держави сучасного типу, а й заклала підвалини для її розгалуженого управління, ідеологічно обґрунтовуючи концепції ефективного урядування. Йдеться про появу ідеї субсидіарності, яку вперше сформулював католицький єпископ, богослов та німецький політик Вільгельм Емануїл фон Кеттлер в середині XIX ст. Будучи обраним депутатом до Франкфуртських національних зборів 1848 р., а згодом і представником до Рейстагу, богослову не були чужорідними питання адміністрування та управління. Він відверто у своїх виступах та творах критикував тогочасний бюрократичний керівний апарат держави, засуджуючи абсолютиську політику [1].

Будучи прогресивним мислителем свого часу, В. Кеттелер намагався обґрунтувати концепцію соціальної держави, яка повинна опікуватися загальними проблемами суспільства. Безпосередньо таку функцію мають виконувати ті органи влади, які знаходяться на найближчому до проблеми щаблі управління, адже саме вони розуміють зміст питання та здатні якнайскоріше відреагувати. Центральна влада повинна лише наглядати за належним виконанням цих функцій. Втручання можливе лише у випадку виникнення потреби надання прямої допомоги з центру заради покращення результату. Місцеві органи влади повинні користуватися повною автономією в управлінні, налагоджуючи при цьому тісні контакти з різними соціальними групами. Такий режим взаємодії богослов назвав субсидіарною діяльністю [2].

Таким чином, В. Кеттлер став першим мислителем, який в історії політико-правових учень сформулював поняття «субсидіарне право» та використовував його в обґрунтуванні розділення владних повноважень між центральними та місцевими органами управління. На його переконання, субсидіарне право виражає не милосердя чи гуманізм, а справедливість, розумність, легітимність дій: «Розум і істина дають народу право самостійно забезпечити і зробити те, що він може зробити сам в своєму будинку, в своїй громаді, в своїй країні» [1, с. 120]. Концепція субсидіарного права В. Кеттелера містить положення про людські цінності, серед яких першість займає не свобода, а гідність, яка поглинає попереднє явище і не обмежується ним. Саме гідність не дозволяє вчиняти свавільні проступки, порушувати права інших, а також є інструментом соціальної допомоги, вміщує в собі милосердя [2].

Власні теоретико-правові концепції В. Кеттелер публікував не лише в мемуарах, а й прагнув реалізувати в нормотворчій діяльності. Виступаючи у Рейхстазі, він неодноразово звертав увагу на доцільності перегляду системи державного управління, засуджував абсолютизм, пропагував соціальні ідеї, прагнув заборонити використання дитячої праці, доки підлітки не досягнуть 14 років [3, с. 122]. Мислитель був переконаний, що за реформування соціально-економічних відносин в державі, в тому числі, відповідальна церква - це її головна «пастерська місія». Ліквідацію рабства і проголошення людей рівними незалежно від кольору шкіри кардинал пов'язував із попередньою пропагандисткою роботою католицької церкви. Відтак, популяризація серед духовенства ідеї субсидіарності спричинить запозичення її політиками для впровадження в

систему державного управління [3, с. 118 – 122].

Нині можна ствердно констатувати, що єпископ, загалом, не помилився. Спочатку про можливість застосування принципу субсидіарності заговорили в середовищі католицької церкви, а згодом і на державному рівні. Перші обговорювали два питання: по-перше, наскільки можливо застосувати нетеологічний принцип до церковної організації управління. Наголошувалося, що тут важливим має бути теологічний підхід, який передбачає узгодження церковних принципів управління шляхом побудови ієрархії підпорядкування, а саме: при застосуванні нетеологічні принципи мають залишатися другорядними. По-друге, актуалізувалася проблема доцільності впроваджувати принцип субсидіарності в систему управління Католицької церкви загалом, адже якщо остання впродовж тисячоліть успішно обходила без нього, досягала поставлених цілей та виконувала свої основні завдання, то він і в майбутньому їй не потрібен.

Вектор існуючої дискусії змінили соціально-політичні умови, в яких перебувало європейське суспільство в середині та наприкінці XIX ст. Тяжке становище робітничого класу, безземельних та малоземельних селян, зримо поставили нові виклики, на які тогочасна монархічна влада європейських країн не квапилася шукати відповіді. Натомість, католицька церква не стала осторонь від своїх віруючих та рішуче виступила на захист їх соціальних питань. Так, Папа Римський Лев XIII (Вінченцо Джоакіно Печчі), який очолював Святий Престол впродовж 1878–1903 рр., видав у 1891 р. Енцикліку «*Recurum Novarum*» («Нові речі») [4, с. 22]. Енцикліка – це офіційний документ, який сформований у вигляді послання Римських Пап єпископам, духовенству, віруючим католицької церкви, що має доктринальне значення та є обов'язковим до виконання чи дотримання [5, с. 314].

У документі Папа не лише акцентував увагу на тогочасних злободенних проблемах, які полягають у порушенні природних прав та свобод людини, в тому числі права приватної власності, на освіту, релігійну свободу, відсутність можливості отримання справедливої заробітної платні, неналежні умови праці, заборона об'єднань в професійні спілки тощо, але й спробував на основі політико-правового вчення Ф. Аквінського сформулювати нову соціальну концепцію [6, с. 63]. Окрім іншого, у ній важливе місце посідала модель взаємодії між приватним інститутом сім'ї та публічною інституцією – державою. Вперше, підтримуючи ідеї В. Кеттлера, Папа Римський Лев XIII в субсидіарному тоні аналізував можливості допустимого втручання держави в сімейне співжиття. Воно було можливе лише у двох випадках. «Коли якась сім'я перебуває у злиденному стані, який сама не може подолати, – йдеться в Енцикліці, – то в таких випадках є слушним, щоб влада допомагала їй, бо ж родина – це частина суспільного організму [7]. Другий випадок має місце «коли в сім'ї стаються поважні незгоди, тоді влада мусить дати кожному за справедливістю; бо це не є порушення прав громадян, а навпаки – їх оборона і опіка» [7]. На цьому повноваження і можливості державної влади обмежуються, адже в сім'ї пріоритетним є батьківська влада, яку ніхто не може «ні знівечити, ні абсорбувати, бо та влада походить із самого людського життя» [7]. Порушення означеного балансу приводить до руйнування «природної справедливості» [7]. Саме тут вбачаються ідеї субсидіарної взаємодії різних ієрархічних рівнів влади (державної та батьківської) щодо інституту сім'ї, де першість віддається найнижчій ланці, яка безпосередньо відповідає за життєдіяльність і розвиток своєї родини. Втручання публічного інституту можливе лише у випадку потреби соціальної допомоги або для вирішення протиріч, які порушують права членів родини.

Як результат, Енцикліка отримала значний розголос серед вірян та духовенства у різних країнах Європи, а її приписи були наповнені зримою актуальністю та заклали основи для формування соціального вчення католицької церкви [8, с. 22]. Вона також надала принципу субсидіарності нового змісту. Відтепер він постав як складова частина соціального адміністрування, яке може застосовуватися в різних організаційних моделях як загальнодержавного рівня, так і в середині управлінських структур. Загалом, політичні гасла соціального характеру Енцикліки об'єднали навколо себе робочий клас, який заснував

громадський рух «християнська демократія» [9, с. 65 – 66].

Геополітичні зміни на початку ХХ ст. не відкинули у забуття проголошену католицькою церквою соціальну концепцію, а навпаки актуалізували її зміст. Святкуючи 40-річчя з дня опублікування «*Regum Novarum*», Папа Римський Пій XI 1931 р. опублікував власну Енцикліку «*Quadragesimo Anno*» [10].

Відкритий лист, адресований єпископам Католицької Церкви, Пій XI розпочав із оцінки значущості Енцикліки Лева XIII «*Regum Novarum*», яка «боролася з лібералізмом, ігнорувала старі забобони і випередила свій час» [10]. Очільник Святого Престолу наголосив, що навіть ті верстви суспільства, які не розділяють католицьких традицій та настанов її ієрархів, з часом погодилися із проголошеними соціальними стандартами, які нині стали надбанням «усього людського суспільства» [10].

Високо оцінивши вчення свого попередника Пій XI продовжив його ідеї, наголошуючи на субсидіарній природі будь-якої влади. «Верховна влада повинна дозволити підлеглим групам вирішувати свої справи та проблеми меншого значення самостійно, - йдеться у восьмидесятому пункті документа, - таким чином, вона матиме можливість краще виконувати власні основні функції – керувати, спостерігати, закликати». Лише дотримання принципу «субсидіарності» створить досконалий баланс взаємодії між різними інституціями, організаціями та сприятиме процвітанню самої держави [10].

При цьому, архієпископ застерігав, що свобода в управлінні автономій за умов дотримання загального блага не повинна обмежуватися. Спостерігачем та арбітром процесу виступає держава, яка у випадку порушення благоденства зобов'язана відновити баланс. Відтак, можна констатувати, що принцип субсидіарності має подвійний характер і поєднує одночасно управлінську методичку втручання та невтручання у справи нижчих ланок з боку вище стоячих. Баланс між останнім закладений у соціальній справедливості, досягнення якої є головною метою держави і її членів суспільства. На завершення, понтифік засудив комунізм та капіталізм, які суперечать ідеям субсидіарності, назвавши такі течії загрозою для людської гідності [10].

Особливо гостро соціальне питання постало по завершенню Другої Світової війни, однак не всі державні проекти мали субсидіарний характер. У зв'язку з цим, 1946 року Папа Пій XII в Дикреті про засудження комуністичної ідеології як пропанди тоталітаризму наголосив, що «будь-яка соціальна діяльність за своєю природою є субсидіарною», а відтак, піклуючись про членів суспільства, вона не повинна мати авторитарний характер, втручатися в приватну сферу, руйнувати її [11, с. 167].

Таким чином, можемо констатувати, що в ХІХ – на початку ХХ століття сформувалася Соціальна доктрина Католицької церкви, в якій фундаментальною цеглиною став принцип субсидіарності. На нього покладалася функція не скільки вирішити усі суспільні протиріччя, а збалансувати критичні стани, спричинені соціалізмом, колективізмом, комунізмом.

В декларативному тоні звучала ще одна Енцикліка Папи Іоанна ХХІІІ (Християнство і соціальний прогрес) 1961р., опублікована до 70-річчя «*Regum Novarum*». У ній очільник Святого Престолу закликав політичну владу, яка володіє значними ресурсами, змінюватися у руслі надання автономії різним соціальним групам, інституціям, які висловлюють різноманітні соціальні ініціативи, заради ефективної співпраці між собою для досягнення загального блага [13]. Доцільність змін Папа вбачав і в середовищі католицької церкви. Він проголосив курс на її оновлення, розумну реорганізацію, щоб тим самим продемонструвати «розуміння розвитку світу і не бути осторонь цього процесу»[12]. З цієї метою була розпочата підготовка до ІІ Ватиканського Собору (ХХІ Вселенський Собор Католицької Церкви), який відкрився у 1962 р. та тривав до 1965 р. В результаті роботи Собору було ухвалено низку важливих документів – 4 конституції, 9 декретів та 3 декларації, які зафіксували новий підхід до внутрішньо-церковної організації управління [12]. Реформаторські зміни не обійшлися без застосування принципу субсидіарності. Керуючись ним як інструментом управління, церковні ієрархи Риму надали широкі автономні

права окремим діоцезам та католицьким церквам. Децентралізація вважалася необхідним інструментом для збереження особливих традицій окремих народностей, при цьому пріоритетним залишалося визнання верховенства Святого Престолу. Як результат, помісні католицькі церкви отримали право здійснювати богослужіння не лише латинською, а й національними мовами. Так відбулося поєднання засад релігійної єдності і національного розмаїття.

Таким чином, рішення II Ватиканського собору мають не лише богословське, теологічне, історико-культурне, а і юридичне значення. Закріплення в нормах канонічного права принципу субсидіарності заклало початок помірної децентралізації, яка своєю силою не порушила засади верховенства Святого Престолу.

Зміни в Католицькій церкві, започатковані II Ватиканським Собором, покликали за собою доцільність ухвалення нової редакції Кодексу Канонічного права, який був ухвалений у 1983 році та до нині є чинним [14]. У документі було переглянуто розподіл повноважень між папською курією та єпископами. Останні отримали більше повноважень в питаннях місцевого управління.

В кінці XX століття відбулися урочисті заходи з нагоди 100-річчя опублікування «*Regum Novarum*». У ході святкування Папою Іоанном Павлом II було проголошено Енцикліку «*Centesimus Annus*» 1991 р., яка стала не менш значущою. У ній особлива увага зосереджувалася на соціально-економічній сфері. Понтифік переймався проблемами населення, що перебувають за межею бідності, турбувався труднощами мігрантів та закликав великий світовий бізнес до соціальної благодійності. «Держава повинна досягати своєї мети як прямим, так і непрямим, опосередкованим шляхом, - йдеться в документі, - непрямим, тобто дотримуючись принципу субсидіарності, створюючи сприятливі умови для вільного здійснення економічної діяльності та прямим - на основі простої солідарності, захищаючи найслабших, охороняючи межі самостійності сторін угоди, забезпечуючи безробітним прожитковим мінімум» [15].

Іоанн Павло II вважав за необхідне застосувати властивості принципу субсидіарності і до розбудову економічної сфери на двох рівнях. Перший полягає у неутручанні держави в економічний сектор, при цьому гарантуванні дотримання особистих прав і свобод, приватної власності, стабільності валютного ринку тощо. Другий – через підтримку соціально-економічного сектору, слабких підприємств, малого бізнесу, якому потрібна допомога. Режим означеної взаємодії, на думку Папи Римського, буде мати позитивний ефект і, зрештою, допоможе встановити загальне соціальне благополуччя [15].

Принцип субсидіарності не втратив своєї актуальності і в XXI столітті. Особлива увага йому була присвячена Папою Римським Бенедиктом XVI в Енцикліці про інтегральний людський розвиток у любові та правді «*Caritas In Veritate*» від 29 червня 2009 р. [16]. Її появу покликав поступальний рух науки і техніки, еволюційний розвиток усіх елементів продуктивних сил суспільного виробництва та потреба висвітлення офіційної позиції церкви щодо цих процесів. Зрима актуальність документа спричинила його опублікування на португальській, іспанській, польській, німецькій, французькій, англійській та італійській мовах. Головна проблема, яка порушувалася в Енцикліці, - це глобальний розвиток суспільства та технологічний прогрес, які мають не руйнувати, а сприяти досягненню загального блага. На думку понтифіка, побудувати останнє в сучасних умовах можливо лише застосувавши в механізмі державного управління багаторівневу субсидіарність. Саме вона зможе убезпечити людство від небезпеки встановлення світової тиранії [16].

Екзарх надав тлумачення принципу субсидіарності. Назвав її «особливим проявом любові і провідним критерієм для братерського співробітництва віруючих і невіруючих, в якому знайшла собі вираз невідчужуваних людська свобода» [16]. В п. 37 Енцикліки вказано: «Субсидіарність – це, перш за все, допомога людині через автономію проміжних утворень, яку пропонують, коли людина або соціальні суб'єкти не справляються самостійно із своїми завданнями» [16].

Папа Римський наголошував, що при будівництві глобальної економіки важливо не відкинути соціальну сферу, яка «покращує життєві умови конкретних людей в певній місцевості,

щоб вони могли виконувати ті обов'язки, до яких не можуть приступити зараз через зубожіння». Використання принципу субсидіарності вбачалося у механізмі реалізації відповідних проектів, щоб уникнути абстрактних, недієвих програм, які неможливо реалізувати. Окрім того, принцип субсидіарності повинен бути міцно пов'язаним з принципом солідарності та навпаки. Допомога, незалежно від намірів дарувальника, не повинна переслідувати сторонніх цілей, породжувати залежність, експлуатацію [16].

Особливо екзарха турбували військові конфлікти, при розв'язанні яких світове співтовариство безсиле, а міжнародне право залежить від балансу влади найсильніших країн. У зв'язку з цим, вбачається доцільність реформування ООН, інших міжнародних організацій. «Для того, щоб керувати світовою економікою, оздоровити економічні системи, уражені кризою, а також перешкодити їй посиленню і подальшого порушення рівноваги, досягти своєчасного і цілісного роззброєння, продовольчої безпеки та світу, забезпечити охорону природного середовища і впорядкувати міграційні потоки, потрібна справжня всесвітня політична влада, - зазначено Бенедиктом XVI, - вона повинна керуватися правом, послідовно дотримуватися принципів субсидіарності та солідарності, прагнути до загального блага і сприяти справжньому, цілісному людському розвитку, що надихається цінностями любові в істині» [16]. Така влада має отримати загальне визнання і користуватися реальними повноваженнями, можливостями забезпечити виконання власних рішень, щоб гарантувати кожному безпеку, справедливість, дотримання прав. Екзарх назвав її «вищим щаблем міжнародної влади субсидіарного типу для управління глобалізацією, встановлення суспільного ладу, який відповідає моральному порядку» [16].

Висновки. Таким чином, ідея субсидіарності вперше була сформована в сер. XIX ст. єпископом В. Кеттлером. Її підхопили в середовищі католицької церкви та, зрештою, вона отримала офіційне оформлення в Енцикліці Папи Римського Лева XIII «*Regrum Novarum*» 1891 р. і стала фундаментальною засадою при формуванні Соціальної доктрини Католицької церкви. Її проголошення мало важливе значення для об'єднання робочого класу, заснування нових громадських рухів та для боротьби із авторитаризмом, комунізмом, колективізмом та соціалізмом.

Католицька церква та її очільники не стояли осторонь в процесі геополітичних змін, які відбулися впродовж XX ст. Кожна Енцикліка, опублікована очільниками Святого Престолу, по новому трансформувала і розкривала засади субсидіарності. Вони еволюціонували від субсидіарної взаємодії різних ієрархічних рівнів влади щодо інституту сім'ї до соціального адміністрування, яке може застосовуватися в різних організаційних моделях як загальнодержавного рівня, так і в середині управлінських структур. Зрештою, даний принцип був офіційно закріплений у рішеннях II Ватиканського Собору 1962 – 1965 рр. та в новій редакції Кодексу Канонічного права 1983 р. Його дія проявляється у ході розподілу повноважень між діоцезами та Святим Престолом, папською курією та єпископами. Як результат, відбулися процеси децентралізації, що сприятливо вплинули на розвиток національних католицьких церков.

Новітні умови розвитку світу не відкинули ідеї субсидіарності. Її зміст вчергове розкривається в Енцикліках Пап Римських Іоанна Павла II та Бенедикта XVI. Перший демонструє властивості принципу в соціально-економічній сфері, де при взаємодії суб'єктів економічного простору і держави остання виступає нейтральним арбітром, охоронцем конкурентного ринку, однак має важливе завдання втрутитися і допомогти слабким підприємствам, малому бізнесу та організаціям, діяльність яких має соціальне спрямування. Другий понтифік не лише надав тлумачення змісту субсидіарності, а й порушив проблему майбутнього геополітичного світового управління. На його переконання, в умовах глобалізації, недієвості міжнародного права потрібна справжня всесвітня політична влада субсидіарного типу, адже лише вона зможе встановити суспільний лад на засадах морального порядку. Концепція Бенедикта XVI, сформована на засадах субсидіарності, нині, на перший погляд, може мати утопічний характер, однак наша історія неодноразово демонструвала процеси взаємного впливу державної і церковної інституцій.

Причому остання в багатьох питаннях, в тому числі в процесі побудови вертикалі управління, завжди випереджала першу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Wilhelm Emmanuel von Ketteler Die Arbeiterfrage und das Christenthum. F. Kirchheim, 1864 – 212.
2. Хёффнер, Й. Христианское социальное учение. М.: Культурный центр «Духовная б-ка». URL: https://www.gumer.info/bogoslov_Buks/bogoslov/Hoff_HrSoc/Index.php
3. Каракулян Эмиль Идея субсидиарности в истории правовых учений: личность, общество, государство (теоретико-правовой анализ). Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук, специальность 12.00.01 - теория и история права и государства; история правовых учений. Нижний Новгород, 2004. – 208
4. Соціальна доктрина церкви [Збірник статей]. – Львів : Свічадо, 1998. – 300 с.
5. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного, Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
6. Зубкова Ю. Еволюція соціального вчення католицької церкви у 60– 70 рр. ХХ ст. та механізм його реалізації / Ю. Зубкова // Український історичний журнал. – 2002. – №6. – С. 61–76.
7. Лев XIII. Regum novarum (1891). Соціальні Енцикліки. Інститут Релігії та Суспільства: <http://irs.ucu.edu.ua/dzherela/sotsialni-entsikliki/lev-xiii-regum-novarum-1891/>
8. Альошина О. А. Соціальні питання у соціальному вченні Лева XIII. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичне релігієзнавство». Випуск 9. 2014. С. – 16 – 23
9. Панченко Т. Субсидіарність і демократія: витоки, суперечності та перспективи взаємодії. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». 16(885). 2015. С. 63-70
10. Pius XI. Quadragesimo Anno. Vatican, May 15, 1931. Libreria Editrice Vaticanac http://www.vatican.va/content/pius-xi/en/encyclicals/documents/hf_p-xi_enc_19310515_quadragesimo-anno.html
11. Католицизм. Словарь атеиста / ред. Л. Н. Великович. М.: Изд-во политической литературы. 1991. 319 с.
12. Документи Другого Ватиканського Собору (1962-1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі / перекл. з лат. / Український католицький університет. - Львів : Свічадо, 2014. - 608 с.
13. John XXIII. Mater et Magistra. Libreria Editrice Vaticanac http://www.vatican.va/content/john-xxiii/en/encyclicals/documents/hf_j-xxiii_enc_15051961_mater.html
14. Кодекс канонического права/ М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 2007. 624 с.
15. Іван-Павло II. Centesimus Annus (1991). Інституту Релігії та Суспільства. <http://irs.ucu.edu.ua/dzherela/sotsialni-entsikliki/ivan-pavlo-ii-centesimus-annus-1991/>
16. Бенедикт XVI (29.06.2009). Caritas in Veritate. Libreria Editrice Vaticanac. http://www.vatican.va/content/benedict-xvi/ru/encyclicals/documents/hf_ben-xvi_enc_20090629_caritas-in-veritate.html